

XAVIER BARÓ I QUERALT

**TESI DOCTORAL:
“LA HISTORIOGRAFIA CATALANA EN
EL SIGLE DEL BARROC (1585-1709)”**

**DEPARTAMENT D'HISTÒRIA MODERNA DE LA UNIVERSITAT DE
BARCELONA**

**PROGRAMA DE DOCTORAT: “EL MÓN MEDIEVAL I MODERN: ÚLTIMES
LÍNIES DE RECERCA” (BIENNI 2000-2002)**

DIRECTOR: FERNANDO SÁNCHEZ MARCOS

BARCELONA, DESEMBRE DE 2005

3. EL TERME “BARROC”: PROBLEMÀTICA, OPERADORS CONCEPTUALS I PROPOSTA CRONOLÒGICA

Juan de Valdés Leal, “Jeroglíficos de las postrimerías: *In ictu oculi* i *Finis gloriae mundi*”, 1672.
Hospital de la Caridad, Sevilla.

3. EL TERME “BARROC”: PROBLEMÀTICA, OPERADORS CONCEPTUALS I PROPOSTA CRONOLÒGICA

3.1. INTRODUCCIÓ

En un estudi sobre la historiografia catalana del segle XVII ens ha semblat oportú copsar quina cosmovisió pogueren tenir els homes que escrivien història en aquella centúria. Òbviament, la relació entre segle XVII i cultura del Barroc ens ha conduït a presentar algunes reflexions sobre el concepte de “Barroc” i contrastar fins a quin punt varis dels conceptes clau (o operadors conceptuals, segons l'expressió utilitzada per Saverio Ansaldi en la seva recent aportació *Spinoza et le baroque. Infini, désir, multitude*¹) del Barroc es posen de manifest en l'obra dels autors catalans. Paga la pena remarcar que el nostre estudi té com objectiu final el coneixement dels textos històrics catalans del segle XVII. Ara bé, atès que en l'Edat Moderna no existia encara la professionalització de l'historiador (excepte el cas dels historiògrafs i alguns cronistes), ens ha semblat oportú tenir molt presents manifestacions de tipus literari, religiós i fins i tot científic per a poder intentar una major comprensió de la realitat estudiada. En aquest sentit, recordem-ho, el nostre objectiu és captar quins són els conceptes clau que contribueixen a definir la construcció del discurs històric en el seu vessant cultural, com testimoniatge del passat, seguint les línies interpretatives de Ch.O. Carbonell i, per al cas espanyol, de Sánchez Marcos, Sánchez Prieto o Antoni Simon. I encara més si tenim present que el Barroc va

---

¹ ANSALDI, Saverio. *Spinoza et le baroque. Infini, désir, multitude*. París: Kimé, 2001. Una recensió d'aquesta obra per BUSQUETS, Ester: “Spinoza i el Barroc” a *Comprendre. Revista catalana de filosofia* 5-2 (2003), p. 106-108.

ser un moviment o corrent no només (o estrictament) cultural, ja que es van barrejar en aquell segle manifestacions diverses que avui en dia tendim a englobar sota el nom genèric de “barroques”. Per altra banda, presentarem una proposta d'acotament terminològic i cronològic per tractar de contextualitzar el Barroc català, basant-nos en les obres més significatives que van veure la llum en el segle XVII.

3.2. SOBRE EL CONCEPTE DE BARROC

3.2.1. El terme “Barroc” i la seva evolució. Acotament terminològic

“Il Barocco è di quegli argomenti sui quali sembra, ogni volta, che sia detto tutto quello che si poteva dire i che non si sia detto mai tutto quello che si doveva dire”². Amb aquestes suggestives i alhora inquietants (per no dir que crítiques) paraules inicia Morpurgo-Tagliabue una reflexió sobre l'aristotelisme i el Barroc. Així doncs, no resulta gens fàcil dir o argumentar sobre el Barroc, entre altres motius, perquè no disposem d'un únic text paradigmàtic que ens ajudi a definir què és el Barroc (a diferència de l' *Oració sobre la Dignitat de l'Home* de Pico della Mirandola per al Renaixement, i l'opuscle kantianista titulat *¿Què és la Il·lustració?* per al moviment cultural del Segle de les Llums) i com acotar-lo cronològicament i geogràficament. Com ja és ben sabut, el terme “Barroc” va sorgir en un primer moment com una manifestació estrictament artística, que posteriorment va ser ampliada a l'expressió literària (a partir dels estudis de Heinrich Wölfflin³) i finalment considerada com un concepte per a definir tota una època. Aquesta trobaria les seves primeres manifestacions a la fi del segle

---

² MORPURGO-TAGLIABLUE, Guido. *Anatomia del Barocco*. Palerm: Aesthetica edizioni, 1998, p. 9.

³ WÖLFFLIN, Heinrich. *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, Munich, 1915. Sobre aquest tema, vegeu una aportació més recent a: FUSTER, Joan. *Obres completes*, vol. I. Barcelona: Edicions 62, 1991, p. 431 i ss.

XVI a Itàlia⁴ i les últimes a inicis del segle XVIII, depenent, és clar, del país que es prengui com referència.

També és prou conegut que el “Barroc” sorgeix des d'un primer moment com un concepte o idea definit apofàticament. Ja a la fi del segle XVIII⁵, i sobretot a partir del segle XIX⁶, se'l observa i se'l defineix, doncs, negativament, com una expressió “deformada” del que havia estat el classicisme renaixentista, si bé autors com Lewis Mumford han considerat la idea que el Renaixement seria la fase inicial d'una nova època, d'una nova forma d'expressió artística i filosòfica que arriba a la seva plenitud en el Barroc⁷.

Pel que fa a la unitat i diversitat cronològica del període, paga la pena recordar la triple divisió aportada per Helmut Hatzfeld, segons el qual aquest es podria subdividir en Manierisme, Barroc i Barroquisme.⁸ Hatzfeld, atenent bàsicament a criteris relacionats amb la història de la literatura i de l'art, ha proposat acotar cronològicament el Barroc a Itàlia entre els anys 1530 (Miquel Àngel) i 1630 (Marino), per a França entre 1590 (Malherbe) i 1710 (Fénelon). Finalment, per a Espanya entre 1570 (Góngora) i 1660 (Calderón de la Barca).

Per al cas espanyol, José Cepeda Adán ha proposat denominar al període el Segle del Quixot (1580-1680) ja que “*desde hace un tiempo el término Barroco referido al siglo XVII está cargado de un sentido peyorativo, hosco, como si con*

---

⁴ Com posa de manifest J.A. Maravall, “Burckhardt advertió que las obras que contemplaba en Roma, después del período renacentista y en un plazo de años determinado, tenían, en sus deformaciones y corrupciones de modelos anteriores, unos caracteres que aparecían como propios de un tiempo en alguna manera diferentes” (MARAVALL, José Antonio. *La cultura del Barroco. Análisis de una estructura histórica*. Barcelona: Ariel, 2002, p. 29). Vegeu en aquest sentit: BURCKHARDT, Jacob. *Der Cicerone; La cultura del Renacimiento en Italia*. Madrid: Akal, 2004.

⁵ Vegeu en aquest sentit el clàssic treball de HATZFELD, Helmut. *Estudios sobre el Barroco*. Madrid: Gredos, 1966. En aquesta obra es troba una referència al Diccionari de Trévoux (1771) que refereix el terme barroc com “una pintura on no es guarden les regles de la proporció i on tot es representa segons el caprici de l'artista”.

⁶ Així per exemple Cornelius Gurlitt, historiador de l'arquitectura romana.

⁷ MUMFORD, Lewis. *La cité à travers l'histoire*. París: Editions du Seuil, 1964, p. 446.

⁸ HATZFELD, Helmut. *Estudios...*, p. 72-73.

él se definiera un gran pecado de España” i afegeix que els conceptes de *crisi* i *decadència* semblen en últim terme sinònims de Barroc i, en suma, de tot el segle XVII⁹. Cepeda Adán tracta de distingir tres etapes en l'evolució del discurs històric: una primera “malenconiosa i reflexiva”, denominada també manierista (1580-1621), una segona denominada “generació polèmica” (coincideix amb el regnat de Felip IV) i finalment una tercera en la qual sorgeixen els “novatores” que tracten de recuperar l'estudi de les fonts (fins a inicis del segle XVIII)¹⁰. Recentment, Fernando Rodríguez de la Flor ha optat, en canvi, per la denominació de “Barroc” per al període, mantenint, això sí, l'aportació cronològica de Cepeda Adán, si bé la proposta interpretativa de Rodríguez de la Flor difereix en gran mesura de les interpretacions del període realitzades per Maravall i Cepeda Adán¹¹. En darrer terme, Fernando Sánchez Marcos aposta per mantenir el terme “Barroc” i, sobre la cesura cronològica, manté com *any d'obertura* 1580, mentre que l'*any de clausura* seria 1684, tenint en compte que és l'any de publicació de la *Bibliotheca Hispana Nova* de Nicolás Antonio i també el de l'última gran crònica barroca d'Índies d'Antonio de Solís que, al seu torn, marca la fi del segon volum de la *Historia de la Historiografía Española* de Benito Sánchez Alonso¹².

---

⁹ CEPEDA ADÁN, José. “Los españoles entre el ensueño y la realidad”, *Historia de la Cultura Española Ramón Menéndez Pidal: El Siglo del Quijote (1580-1680)*. Vol. II, Madrid, 1996, p. 29. Vegeu també: OROZCO DÍAZ, Emilio. *Introducción al Barroco*. Granada: Universidad de Granada, 1984.

¹⁰ Vegeu també: OROZCO DÍAZ, Emilio. “Características generales del siglo XVII”, a DÍAZ BORQUE, José María. *Historia de la Literatura Española*. Vol. II. Madrid: Guadarrama de Publicaciones, 1975, p.15-125.

¹¹ RODRÍGUEZ DE LA FLOR, Fernando. *Barroco. Representación e ideología en el Mundo Hispánico (1580-1680)*. Madrid: Cátedra, 2002. Entre d'altres, la novetat del plantejament d'aquest autor radica en negar la possibilitat de transcendència en la cosmovisió de l'home del Barroc.

¹² SÁNCHEZ ALONSO, Benito. *Historia de la historiografía española*, vol. 2 , *De Ocampo a Solís*. Madrid: CSIC, 1944; SÁNCHEZ MARCOS, Fernando. *La historiografía española del Barroco (1580-1684)*. Barcelona, 2003 (Treball inèdit).

En fi, la que sembla avui en dia comúment acceptada és la tesi de René Wellek, segons la qual, “*el término barroco es utilizado hoy en la historia general de la cultura para calificar prácticamente a todas las manifestaciones de la civilización del siglo XVII*”¹³.

3.2.2. El cas català: acotament terminològic, llistat d'obres i proposta cronològica

Ja hem comentat que sovint les paraules *crisi*, *decadència* i similars han estat relacionades amb el concepte de “Barroc”. Per al cas català, aquesta realitat es constata, encara més, amb doble intensitat. D'una banda, els successos històrics. Sintetitzant, Catalunya viu un segle XVII que tot sovint s'ha considerat com un punt d'inflexió en els segles de decadència de la història del Principat. Situada en la perifèria de l'Imperi de la Monarquia Catòlica, es viuen dos moments especialment tràgics: la Guerra dels Segadors (que culmina amb la Pau dels Pirineus, en la qual se cedeix el Rosselló a França) i, a inicis ja del segle XVIII, la Guerra de Successió (que finalitza amb la derrota dels partidaris de Carles d'Àustria). En suma, segons deia Vicens Vives, Catalunya es resigna a la vulgaritat d'una vida autènticament provinciana¹⁴.

Per altra part, la realitat cultural i literària. Després d'un passat baixmedieval gloriós, les propostes renaixentistes no cobren per si mateixes especial importància (el centre cultural es desplaça de Barcelona a València), i el segle XVII ha estat sovint presentat com un segle pobre, amb aportacions d'escàs valor. Recordem, com exemple, que l'escola poètica més important de la centúria se la coneix encara com l' “Escola Poètica Castellana”. Encara ara, tot

---

¹³ WELLEK, René. *Teoría literaria*. Madrid: Gredos, 1974, p. 63.

¹⁴ VICENS VIVES, Jaume. *Els Trastàmars (segle XV)*. Barcelona: Vicens Vives, 1991, p. 218.

i que s'han començat a editar més obres de l'època¹⁵, sorprèn l'escassa quantitat de reedicions que han conegut les obres de literats, historiadors, religiosos i escriptors en general. A pesar dels recents estudis d'autors com Albert Rossich¹⁶ o August Rafanell¹⁷, encara resulta massa freqüent escoltar el terme “decadència” per a referir-se a aquest període de la història de la cultura catalana¹⁸. Tanmateix, com veurem, falta molt per estudiar, molts textos per llegir i editar (i òbviament per llegir), de manera que sembla clar que judicis tan durs com els d'Ignasi Casanovas deuen ser rectificats, tal com ja va fer Antoni Comas¹⁹.

---

¹⁵ Així, per exemple, ROSSICH, Albert. *Una poètica del Barroc: el “Parnàs Català”*. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1979; ROMAGUERA, Josep. *Atheneo de grandesa sobre eminències cultes, catalana facúndia, ab emblemes il·lustrada*. Barcelona-Sueca: Curial, 1980; FELIU DE LA PENYA, Narcís PILES, Martí. *Fénix de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1983; FERRANDO DE LA CÀRCEL, Miquel. *Vigilant despertador*. Barcelona: Barcino, 1988; BUSQUETS I DALMAU, Joan. *La Catalunya del barroc vista des de Girona: la crònica de Jeroni del Real (1626-1683)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994 (2 vols); BROWN, Kenneth, MELCHOR, Vicent de. *Vida i obra de Joan de Gualbes i Copons*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995; MIRÓ, Maria Mercè. *La poesia de Francesc Fontanella*. Barcelona: Curial, 1995; *Escrips polítics del segle XVII, tom I. Notícia Universal de Catalunya, de Francesc Martí Viladamor*. Vic: Eumo, 1995; *Escrips polítics del segle XVII, tom II. Secrets Públics, de Gaspar Sala, i altres textos*. Vic: Eumo, 1995; *Viatge a l'infern d'en Pere Porter*. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 1999; FELIU DE LA PENYA, Narcís. *Anales de Catalunya*. Barcelona: Base, 1999; SALA I BERART, Gaspar. *Proclamación católica a la Magestad Piadosa de Filipe el Grande*. Barcelona: Base, 2003.

¹⁶ ROSSICH, Albert. “La literatura catalana del renaixement a la Renaixença”, a *Revista de Catalunya* 71 (1993), p. 125-139; “La literatura (1519-1716)” a *Història de la Cultura Catalana* vol. II. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 163-166.

¹⁷ RAFANELL, August. *La llengua silenciada: una història del català, del Cinccents al Vuitcents*. Barcelona: Empúries, 1999; *El català modern (estudis d'història cultural)*. Barcelona: Empúries, 2000.

¹⁸ Tal com apunta Albert Rossich tot referint-se a qüestions lingüístiques i literàries, els segles de l'Edat Moderna, “fins ara quedaven tan ben *endreçats* en el pou de la desgraciada “decadència”. Tan *endreçats* com oblidats (...) sovint, els filòlegs catalans ens n'hem anat als medievals com si fossin els únics autors dignis d'estudi”. ROSSICH, Albert. “Pròleg”, a RAFANELL, August. *El català modern*, p. 5. Aquesta reflexió és sens dubte vàlida també per a l'àmbit de la historiografia.

¹⁹ Casanovas jutjava el segle XVII català com “el vallfogonismo en literatura, la rutina en filosofía, las falsas crónicas en la historia, el positivismo oficinesco del abogado en lo jurídico, y nada más”. Una refutació a aquesta opinió a: COMAS PUJOL, Antoni. “La cultura catalana en la época del Barroco” a *Historia de la Cultura Española Ramón Menéndez Pidal: El Siglo del Quijote (1580-1680)*. Vol. I, Madrid, 1996, p. 513. Vegeu també del mateix autor: *Estudis de literatura catalana (XVI-XVIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona- Curial, 1985; “La literatura catalana del Barroc” a *El Barroc català. Actes dels Jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*. Barcelona: Quaderns Crema, 1989, p. 507-511.

Igual que en els altres casos europeus, per al cas català no resulta fàcil precisar quan podem parlar de *l'origen* del Barroc –o sigui, quan sembla que les formes d'expressió renaixentistes evolucionen i ja no es poden identificar com a tals- i per descomptat tampoc és senzill precisar el final d'aquesta manifestació cultural, si bé sembla assenyat tenir present el punt d'inflexió que suposa la Guerra de Successió a inicis del segle XVIII. En qualsevol cas, per al cas català no trobem representants de la tendència dels “novatores” presents a la resta d'Espanya. De fet, el Barroc català sembla “finalitzar” o “extingir-se” en concordància amb els darrers esdeveniments de les acaballes del segle XVII, arribant al seu darrer sospir amb la Guerra de Successió i els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Peña.

Presentem a continuació un llistat genèric de les principals obres del període (o publicades a Catalunya), amb la intenció que serveixi per a la millor contextualització i comprensió de l'època²⁰. S'han afegit les obres del mallorquí Ferrando de la Càrcel, del valencià Coratjà (un dels primers receptors del cartesianisme en la Corona d'Aragó) i del francès Marca ja que sabem de la seva difusió en el Principat. El nostre objectiu és per posar de manifest la diversitat de textos (històrics, literaris, polítics, religiosos, científics i d'altres temàtiques) que van veure la llum al llarg d'aquella centúria, amb la intenció de poder calibrar, entre altres coses, els períodes més fructífers (salta a la vista la data de 1640). A més, sense tractar-se d'una llista exhaustiva (que per altra banda no tindria massa sentit), pretén posar de manifest que resulta anacrònic seguir parlant d'un segle estèril, ja sigui per la qualitat d'alguna de les seves

---

²⁰ Ens hem centrat únicament en els textos publicats, deixant de banda els manuscrits. Sobre aquesta qüestió, vegeu: BOUZA, Fernando. *Corre manuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid: Marcial Pons, 2001.

aportacions com pel valor testimonial que totes elles tenen, ja que ens ajuden en gran mesura a conèixer el context en què van veure la llum, fonamental per a un major coneixement del segle XVII català. La nostra proposta té en compte bàsicament l'aportació de les obres històriques i literàries ja que, tal com hem dit, en el segle XVII la frontera entre l'obra històrica, el pamflet polític i la literària és molt fràgil²¹. Tal i com ha apuntat Eulàlia Duran per a la literatura catalana del XVIII, “caldría precisar també el significat del mot *literatura* (...), que és diferent del concepte d'avui equivalent a literatura de creació. Per als intel·lectuals del Setcents, literatura equivalia simplement a tota mena d'escrits científics, literaris o erudits”.²²

Per últim, recordem-ho un cop més, només el càrrec de historiògraf pertany a l'àmbit professional, de manera que sempre resulta anacrònic pensar en historiadors *stricto sensu*.

1585- Antoni Viladamor, *Primera part de la Història general de Catalunya*

1586- Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*

1586- Jeroni Burgués, *Initium sapientiae timor Domini*

1587- Jeroni Merola, *República original treta del cos humà*

1587- Sebastián de Moraes, *Breve relación de la vida y muerte exemplaríssima de la Princesa de Parma*

1588- Francesc Calça, *De Catalonia Liber primus*

---

²¹ Cf. PÉREZ SAMPER, María de los Ángeles. “Política y literatura: sueños y realidades en la España del Siglo de Oro”, a *Estudis. Revista de historia moderna* 29 (2003), p. 231-253. En aquest sentit, és interessant recordar la defensa que Luprecio Leonardo de Argensola féu del seu germà Bartolomé, que fou criticat per haver utilitzat massa recursos literaris. Així, en la nota introductòria de la *Conquista de las Islas Malucas* (1609) llegim: “Ni perdonan el estilo diziendo, que está lleno de translaciones y metáforas, mas de Poeta q(ue) de Historiador. No consideran que estos terminos son confines, y no distantes”. LEONARDO DE ARGENSOLA, Bartolomé. *Conquista de las Islas Malucas*. Madrid: Alonso Martín, 1609, p. 10 (existeix reedició recent a càrrec d'Ediciones Polifemo, Madrid, 1992).

²² DURAN, Eulàlia, “Pòrtic” a: CAMPABADAL I BERTRAN, Mireia. *El pensament i l'activitat literària del Setcents català. Vol. I: Ideologia il·lustrada*. Barcelona: Universitat, 2004, p. 19.

- 1589- Dionís Jorba, *Descripción de las excelencias de la muy insigne (...) Barcelona*
- 1589- Lluís Fabra, *Discurs sobre la pesta*
- 1591- José de Acosta, *Historia natural y moral de las Indias*
- 1591- Juan Calvo, *Cirurgía universal y particular del cuerpo humano*
- 1592-Jaume Bartomeu traduce las *Vidas de los Doce Césares*
- 1592- Apiano Alejandrino, *Historia de las guerras civiles de los romanos*
- 1594- Josep Català, *Vida de Santa Madrona*
- 1594- Juan de Pineda, *Monarquía eclesiástica o Historia Universal del mundo desde su creación*
- 1597- Jeroni Taix, *Llibre dels Miracles de Nostra Senyora del Roser*
- 1598- Jerónimo de Mondragón, *Censura de la locura humana y excelencias de ella*
- 1599- Francesc Diago, *Historia de la Provincia de Aragón de la Orden de Predicadores*
- 1600- Pere Gil, *Libre primer de la Història Cathalana en lo qual se tracta de història o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathalunya*
- 1600- Bosser, *Jurídica demostració de la noblesa de l'art i professors de la pintura*
- 1600- Dimas Serpí, *Tratado de purgatorio contra Lutero y otros hereges...Tratado de consideraciones espirituales, sobre las liciones del officio de los diffuntos*
- 1600- Esteban Barellas, *Centuria, o Historia de los famosos hechos del gran Conde de Barcelona*
- 1601- Francesc Calça, *Sentència*
- 1602-Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat del Sereníssim Senyor Don Jaume II*
- 1603- Francesc Diago, *Historia de los victoriosísimos condes de Barcelona*
- 1603- Joan Baptista Vrints, *Cataloniae Principatus Novissima et accurata Descriptio*
- 1608- Pere Font, *Exercici Espiritual*
- 1609- Jeroni Pujades, *Crònica Universal del Principat de Catalunya*
- 1610- Joaquim de Setantí, *Frutos de la historia*
- 1611- Onofre Manescal, *Apologética disputa*
- 1611- Francesc Escobar, *De octo partium orationis*
- 1611- Camil Borrell, *De regiminis Cathaloniae praestantia*
- 1612- Rafael Moix, *Sagnies*

- 1612- Blai Verdú, *Engaños y desengaños del tiempo, con un discurso de la expulsión de los moriscos de España*
- 1614- Joaquim de Setantí, *Centellas de Varios Conceptos con los Avisos de Amigo*
- 1616- Francesc de Gilabert, *Discurso sobre la calidad del Principado de Cataluña y inclinación de sus habitantes con el gobierno que parece han de menester*
- 1616- Rafael Cervera publica la traducció castellana de la crònica de Desclot (*Historia de Cataluña*)
- 1617- Antoni Garcia de Caralps, *Historia de san Oleguer*
- 1617- Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'Agricultura*
- 1620- Narcís Peralta, *Memorial en favor de la ordinación hecha por la ciudad de Barcelona*
- 1621- Pere Gil, *Contemptus Mundi*
- 1622- Felip Vinyes, *Memorial dels fonaments y motius ab los quals se prova his justifica que la nominació y deputació de Lloctinent General per a exercir jurisdicció en lo Principat de Catalunya, Comtats de Rosselló y Cerdanya no té lloch abans de haver jurat sa Magestat en la Ciutat de Barcelona*
- 1623- Francesc de Montcada, *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*
- 1623-Jeroni Ferrer de Guissona, *Selva de Sentències*
- 1624- Josep Català, *Triumfo d'Eulàlia en Montjuïc*
- 1625- Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V*
- 1625- Miquel Ferrando de Càrcel, *Tractat dels vicis y mals costums de la present temporada*
- 1625- Pere Camanyes, *Ars curativa Galeni*
- 1626- Francesc Martorell, *Historia de Tortosa y del cingulo de la Virgen María*
- 1627- Miquel Mates, *La devota peregrinació de la Terra Santa*
- 1627- Joan Francesc Rossell, *De differentiis et causis februm*
- 1627- Reginald Poch, *Compendio de la vida, muerte y milagros de los dos gloriosos labradores, San Galderique de Canigon, San Isidro de Madrid*
- 1627- Carlos Coloma, *Las guerras de los Estados Baxos desde el 1588 hasta el 1599*
- 1628- Andreu Bosc, *Summari, Índex o Epítome dels admirables Títols d'Honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*

- 1628- Esteban de Garibay, *Compendio historial de las crónicas y universal historia de todos los reinos de España*
- 1628- Dídac de Rocabertí, *Epítome histórico de diez romances, con las maravillas del Parnaso*
- 1629- Esteve de Corbera, *Vida y hechos maravillosos de doña María de Cervellón*
- 1630- Esteve Gilabert Bruniquer, *Relació sumària de l'antiga fundació i cristianisme de la ciutat de Barcelona*
- 1630- Reginald Poch, *Historia de la vida y milagros del gloriosa martyr San Magín*
- 1630- Jaume Casabona, *Instruccions als mestres per l'ensenyança de minyons*
- 1632- Lluís de Paguera, *Práctica, forma y stil de celebrar corts generals en Catalunya y materias incidentes en aquellas, dividida en tres parts*
- 1636- Alexandre Ros (Juan Gómez Adrín), *Memorial en defensa de la lengua castellana para que se predique en ella en Cataluña*
- 1636- Dídac Cisteller, *Memorial en defensa de la lengua catalana para que se predique en ella en Cataluña*
- 1636- Joan Torrella, *Syntaxis*
- 1637- Diego de Aedo y Gallart, *Viaje del Infante Cardenal Don Fernando de Austria*
- 1638- Felip Vinyes, *Discurso en justificación de los procedimientos hechos en la villa de Mataró*
- 1640- Gaspar Sala, *Proclamación Católica a la Majestad Piadosa de Filipe el Grande*
- 1640- Francesc Martí Viladamor, *Noticia Universal de Cataluña*
- 1640- Gaspar Sala, *Epítome de los principios y progresos de la guerra de Cataluña*
- 1640- Gaspar Sala, *Secrets públics. Pedra de toc de les intencions de l'enemic, i llum de la veritat*
- 1641- Francesc Martí Viladamor, *Cataluña en Francia, Castilla sin Cataluña, y Francia contra Castilla. Panegírico glorioso al christianíssimo monarca Luis XIII*
- 1641- Josep Sarroca, *Política del comte d'Olivares. Contrapolítica de Cathaluña y Barcelona. Contraverí al verí que perdía lo Principat català*
- 1641- Gaspar Sala, *Lágrimas catalanas al entierro, y obsequias del Illustre Diputado Eclesiástico de Cataluña Pablo Claris*

- 1641- Francesc Fontanella, *Occident, eclipse, obscurat, funeral. Aurora, claredat. Belleza, gloriosa, al sol, lluna y estela radiant de la esfera, del epicicle, del firmament de Catalunya. Panegírica alabança (...) de (...) Pau Claris*
- 1641- Josep Font, *Catalana Justicia contra las Castellanas Armas*
- 1642- José Pellicer de Ossau y Tovar, *Idea del principado de Cataluña*
- 1642- Francesc Barra, *Breu tractat d'artilleria*
- 1642- Francesc de Montcada, *Vida de Annizio Manlio Torquato Severino Boeçio*
- 1642-1643- Francesc Fontanella, *Tragicomèdia d'Amor, Firmesa i Porfia*
- 1643- Francisco Fornés, *La Catalana Verdad contra la Emulaci3n*
- 1643- Josep Doms i Figueres, *Orde de batalla*
- 1643- Fr. Josep de Jes3s Maria, *Serm3 predicat en lo aniversari (...) per les 3nimes (...) d'aquells que en armes, lletres, virtut i zel de la p3tria foren exemple d'estranyes nacions...*
- 1644- Joan Pau Xammar, *Civilis doctrina de antiquitate et religione regimine, privilegiis et praeherentibus inclitae civitatis Barcinonae*
- 1644- Josep Elies Estrug3s, *F3nix catal3*
- 1646- Alexandre Ros, *Catalu3a desenganyada*
- 1646- Gabriel Rius, *Cristal de la verdad, espejo de Catalu3a*
- 1646- Narcís Peralta, *De la potestat secular en los eclesi3stics*
- 1657-Narcís Cam3s, *Jardín de María*
- 1657- Francesc Carreres, *De vario omnique falsae astrologiae conceptu*
- 1664- Joan Al3s, *Pharmacomedica dissertatio*
- 1666- Francesc Mar3s, *Hist3ria de la sagrada imatge de Nostra Senyora de N3ria*
- 1666- Joan Al3s, *Pharmacopea catalana*
- 1668- Josep Blanc, *Matal3s de tota llana; Panc3rdia po3tica*
- 1671- Jeroni de Real, *Quatro assumptos que discurren, el cielo en la tierra, delectaci3n provechosa, educaci3n humana y rep3blica perfecta*
- 1673- Magí Cases, *Desenganys de l'Apocalipsis*
- 1674- Domènec de Moradell, *Compendio de los preludios del arte militar*
- 1676- Joan Gaspar Roig i Jalpí, *Apología por la entrada de Carlos el Magno en Cataluña*
- 1676- Llorenç Cendr3s, *Gram3tica catalana breu y clara*

- 1677- Jeroni Cortada, *Breve bosquejo y epítome de las glorias de Carlos II por haber cedido el Gobierno a su hermano don Juan de Austria*
- 1677- Serapí Berart, *Segunda parte de las fiestas que hizo Barcelona en significación del jubilo que tiene por haber llamado el rey N. Sr. D. Carlos II al Srmo. Señor don Juan de Austria para primer ministro de su gobierno*
- 1678- Joan Gaspar Roig i Jalpí, *Epítome histórico de la ciudad de Gerona*
- 1678- Esteve de Corbera, *Cataluña Ilustrada*
- 1678- Jacint Andreu, *Practicae gotholaunorum pro curandis humani corporis morbis*
- 1678- Antoni Genover, *Sensus erasmiani*
- 1680- Joan Alemany, *Lunari o repertori del temps compost*
- 1681- Josep Romaguera, *Atheneo de grandesa sobre eminencias cultas, catalana facúndia, ab emblemas il·lustrada*
- 1681- Joan Lacavalleria, *Bibliotheca Musarum sive Phrasium poetiarum epithetorum, synonymorumque cum interpretatione hispana thesaurus*
- 1683- Narcís Feliu de la Penya i Martí Piles, *Fénix de Cataluña*
- 1684- Antoni Vilaplana, *De brachio militari et pristina nobilitate gotholonorum*
- 1685- Manuel Marcillo, *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*
- 1686- Josep Romaguera, *Panegyrico en accion de gracias a la Divina Magestad, por el singular fauor de auer restituído à la perfecta salud à Nuestro Catolico Monarca Carlos II (que Dios guarde)*
- 1688- Pierre de Marca, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*
- 1690- Joan Baptista Coratjà, *Avisos del Parnaso*
- 1694- Baltasar Sayol, *Grandezas del Real Monasterio de Poblet*
- 1696- Joan Lacavalleria, *Gazophylacium Catalano-Latinum*
- 1698- Josep Conrad, *Tratado fácil para componer versos castellanos*
- 1699- Josep Plens, *Catecisme pastoral de plàtiques doctrinals i espirituals per tots los diumenges de l'any*
- 1701- Acadèmia dels Desconfiats, *Nenias Reales y lágrimas obsequiosas que a la immortal memoria del gran Carlos II...*
- 1701- Joan Àngel Serra, *Llibre dels miracles de Nostra Senyora del Carme*

1703- *La Armonia del Parnàs més numerosa en las poesias varias del atlant del cel poetic lo*

Dr. Vicent Garcia

1703- Narcís Julià, *Parnàs Català*

1703- Josep Vicenç, ampliació de l' *Arte poética española* de Diego García Rengifo

1704- Francesc Baucells, *Font mística y sagrada del Paradís de la Iglésia*

1705- Bernat Granés, *Pueriles elegantiae flores... Latino-gotholaunicoque elocubrati sermone*

1706- Miracle, *Proesas que las barcelonesas donas han ostentat en este siti de 1706*

1709- Narcís Feliu de la Peña, *Anales de Cataluña*

Presentada la llista, immediatament sorgeixen les preguntes: ¿podem mantenir, per a Catalunya, la divisió proposada per Hatzfeld per al cas hispànic? ¿s'ajusten potser millor les tesis de Cepeda Adán i Sánchez Marcos? Per al cas de la literatura catalana, cal pensar que tenim la proposta d'Albert Rossich, que distingeix tres períodes. Un primer, iniciat a la fi del segle XVI i que es perllongaria fins al conflicte de 1640; la generació del conflicte dels Segadors i la seva immediata postguerra i, finalment, la generació del darrer quart de segle, que arribaria fins al conflicte de la Guerra de Successió.

La nostra proposta d'acotament cronològic té com any d'obertura 1585, en el qual Antoni Viladamor escriu la *Història General de Catalunya* (obra que alhora pot considerar-se la darrera representant de la historiografia renaixentista catalana o la primera que mostra trets de la mentalitat barroca)²³ i el de clausura l'any 1709, quan Feliu de la Peña dona a la llum els *Anales de Cataluña*. Al seu torn, sembla certament lògic apreciar tres etapes diferents.

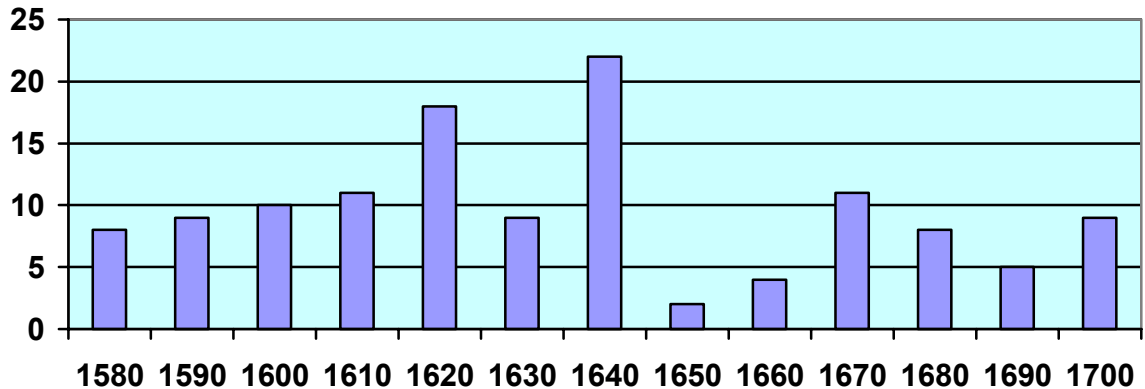
²³ En aquest sentit, Eulàlia Duran considera el poema èpic de Joan Pujol (1573) sobre la batalla de Lepant com una obra de transició entre el Renaixement i el Barroc. Vegeu: DURAN, Eulàlia. "La historiografia catalana en el pas del Renaixement al Barroc: el poema èpic sobre Lepant de Joan Pujol (1573)", en ROMERO, Carlos; ARQUÉS, Rossend (eds). *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani*. Padova: Editoriale Programma, 1994, p. 271-280. Sobre Joan Pujol, vegeu també: COMAS I PUJOL, Antoni. *Estudis de literatura catalana (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona/Curial Edicions Catalans, 1985, p. 40-62.

Una primera abastaria fins al conflicte de 1640 (1585-1640). En aquest moment sobresurt el cercle erudit de Barcelona de les dècades de 1620 i 1630. En historiografia destaquen les figures de Pujades, Montcada, Corbera, Bosc, Vinyes, Paguera i les aportacions del tacitista Setantí. En literatura, és el moment de Vicent Garcia, Rector de Vallfogona, i altres poetes menors. La segona, sens dubte, és la generació que viu el conflicte de 1640. Combatent amb la ploma i amb l'espasa, es dispara el nombre de publicacions (vegeu el gràfic), s'intensifica el to del discurs polític i historiogràfic (Martí Viladamor, Sala, Sarroca, Fornés, Ros) i en el literari sobresurt la figura de Francesc Fontanella (autor, recordem, de l'oració panegírica a la mort de Pau Claris) i del poeta Joan de Gualbes, que escriurà també al llarg de la Guerra de Successió. Després de la guerra s'iniciaria la tercera etapa (1652-1709), en la qual podem distingir dos subperíodes. Un primer moment de silenci (dècades de 1650 i 1660, que només trobem al poeta i historiador Josep Blanc, al que se suma un cert silenci en el cultiu del text històric, només trencat per la presència de dietaristes i autors que escriuen obres sobre fets puntuals) i un segon, coincidint amb el final de segle i l'inici del següent, en què es reprèn la productivitat historiogràfica (sobretot Feliu de la Peña, però també Berart, Cortada, Roig i Jalpí) i també la literària (trobem la darrera aportació estrictament barroca de la mà de Josep Romaguera, autor que intenta emular l'estil de Gracián). Sens dubte, l'inici de la Guerra de Successió posa fi no només a l'autogovern català, sinó a una manera d'expressar i entendre el discurs historiogràfic. Pel que fa a historiografia, l'aparició de l'escola de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes i els diversos erudits barcelonins vinculats a les Acadèmies que es creen a inicis del segle XVIII constitueixen, en termes de

construcció de discurs històric, una realitat sens dubte diferent a l'existent fins al moment.

Principals obres editades (1580-1710)

3.3. OPERADORS CONCEPTUALS QUE DEFINEIXEN LA COSMOVISIÓ BARROCA

Vegem a continuació algunes de les idees clau, dels conceptes bàsics que poden ajudar a definir la cosmovisió de la societat barroca. No es tractarà d'una presentació exhaustiva de referències de l'època, sinó de precisar alguns operadors conceptuals que s'aprecien en la mentalitat del segle XVII i que apareixen d'una o altra manera reiterats en l'obra dels homes que escriuen història en la Catalunya del segle XVII. Tal com ja va apuntar Lucien Febvre, una primera idea és la de la tristesa. Les il·lusions renaixentistes semblen truncades en els últims decennis del segle XVI que reapareixen les pestes i les guerres, a més de les crisis econòmiques i les lluites fraticides entre cristians²⁴.

²⁴ Cfr. MARAVALL, José Antonio. *La cultura del barroco. Análisis de una estructura histórica*, p. 309 i ss. Aquest sentiment de tristesa es plasma també en altres expressions artístiques com la música. Serveixi de mostra l'escola de gambistes francesos del segle XVII i inicis del XVIII

A aquesta sensació general de tristesa, contrastable en totes les expressions artístiques i humanes, s'han d'afegir altres idees bàsiques que ajuden a configurar la mentalitat d'una societat que percep una època de crisi (entesa aquesta com època de canvi, de transició entre un món que es desitja ordenat, el renaixentista, i una nova realitat, sovint complexa i desorientada).

3.3.1. Imatge del món i de l'home

3.3.1.1. Maldat del món i de l'home

Si alguna idea sembla predominar per sobre de qualsevol altra, és la de la maldat. I no només la maldat de l'home, sinó la del món en general. L'home del Barroc sembla haver perdut la fe en el gènere humà. Tal com es diu en un fragment de les *Cartas de jesuitas* (13 d'octubre de 1637), "*La política de Satanás reina en el mundo*"²⁵, i aquesta sensació negativa es percep perfectament en la definició i concepció del gènere humà. L'home és dolent, i no hi ha per a ell res pitjor que un altre de la seva espècie. En paraules de Luque Fajardo,

*"Como decía un predicador discreto, explicando el proverbio antiguo: el hombre contra el hombre es lobo; bastaba decir: el hombre contra el hombre es hombre y quedaba bien encarecido, porque no tiene el hombre mayor contrario que al mismo hombre".*²⁶

En suma, paga la pena tenir present la concepció de l'home d'un autor com Diego de Saavedra Fajardo (1584-1648), que en la dècada de 1640 escrivia:

(Demachy, Sainte-Colombe, Marais) i alguns dels títols de les seves composicions ("Le retour", "Les Pleurs"), així com els "Tombeau" fúnebres. En qualsevol cas, d'altres aspectes de la cosmovisió barroca (per exemple, el *topos* del món al revés) es perceben en obres de compositors com Antonio Vivaldi (Concerto "Il Proteo o sia il mondo al rovescio").

²⁵ Citat a: MARAVALL, José Antonio. *La cultura del barroco*, p. 330.

²⁶ LUQUE FAJARDO, Francisco de. *Fiel desengaño contra la ociosidad y los juegos*. Madrid: Real Academia Española, 1955, vol. II, p. 30-31.

“Es, pues, el hombre el más inconstante de los animales, a sí y a ellos dañoso. Con la edad, la fortuna, el interés y la pasión, se va mudando. No cambia más semblantes el mar que su condición. Con especie de bien yerra, y con amor propio perservera. Hace reputación la venganza y la crueldad. Sabe disimular y tener ocultos largo tiempo sus afectos. Con las palabras, la risa y las lágrimas encubre lo que tiene en el corazón. Con la religión disfraza sus desinios, con el juramento los acredita y con la mentira los oculta. Obedece al temor y a la esperanza. Los favores le hacen ingrato el mando soberbio, la fuerza vil y la ley rendido. Escribe en cera los beneficios, las injurias recibidas en mármol, las que hace en bronce. El amor le gobierna, no por caridad, sino por alguna especie de bien. La ira le manda. En la necesidad es humilde y obediente, y fuera della arrogante y despreciador. Lo que en sí alaba o afecta, le falta. Se juzga fino en la amistad, y no la sabe guardar. Desprecia lo propio y ambiciona lo ajeno. Cuanto más alcanza, más desea. Con las gracias o acrecentamientos ajenos le consume la invidia. Más ofende con especie de amigo que de enemigo. Ama en los demás el rigor de la justicia, y en sí le aborrece”²⁷.

3.3.1.2. La fràgil grandesa i la contradicció (*coincidentia oppositorum*) de la condició humana

Heus ací un dels aspectes més reiterats i coneguts de la cosmovisió barroca. En el segle XVII hom pren una especial i acusada consciència de la fragilitat de la condició humana, alhora que aquesta consciència ve marcada per una constant contradicció. Aquest gust per fixar la contradicció de la naturalesa humana es percep en tots els àmbits de l'expressió, ja siguin artístics, literaris, musicals, etc. Fernando Rodríguez de la Flor²⁸ ha posat de manifest la contradicció entre l'optimisme epistemològic defensat per René Descartes (paga la pena tornar a recordar la revolució que va suposar per a la filosofia de l'època, curulla encara d'escolàstica aristotèlico-tomista, la deducció afirmativa del *cogito ergo sum* com a fruit exclusiu de la reflexió del *res cogitans*) i el seu contrari, que en aquest cas podria estar encarnat en Juan de Borja²⁹ que afirma

---

²⁷ SAAVEDRA FAJARDO, Diego de. *Empresas políticas*. Barcelona: Planeta, 1988, Empresa XLVI, p. 292.

²⁸ RODRÍGUEZ DE LA FLOR, Fernando. *Barroco...*, p. 48.

²⁹ BORJA, Juan de. *Empresas morales* (1580), empresa 100.

taxativament: “*Hominem et esse cogita*” (Pensa que només ets un home). I no cal anar a buscar exemples tan poc optimistes. L'assagista Michel de Montaigne (1533-1592), que se sol situar en la gens perceptible frontera entre el darrer renaixement i els inicis del barroc, ha dedicat diverses pàgines dels seus *Assaigs* a exposar l'evidència de la inconstància del gènere humà. El neoescèptic Montaigne sembla no tenir dubtes referent a això:

*“De los hombres, me creo menos fácilmente la constancia que ninguna otra cosa, y nada con mayor facilidad que la constancia (...) Nuestro proceder es ir tras las inclinaciones de nuestro apetito, a izquierda, a derecha, arriba, abajo, según nos lleve el viento de las circunstancias. Sólo pensamos lo que queremos en el instante en que lo queremos (...) no hay más que movimiento e inconstancia (...) Y cualquiera que se estudie atentamente encontrará en sí mismo, y hasta en su propio juicio, esta volubilidad y discordancia”.*³⁰

En suma, per a Montaigne la lluita de contraris (exposada ja per Heràclit) és fonamental per a interpretar i conèixer el gènere humà: “*Nuestra vida se compone, como la armonía del universo, de elementos contrarios*”³¹. Dècades més tard, un altre il·lustre pensador francès, Blaise Pascal (1623-1662), reprèn la qüestió (si és que en algun moment s'havia deixat de banda), i en els seus *Pensaments* (recordem que es tracta del gegantí esbós del que havia de ser una magna *Apologia del Cristianisme*) dedica diverses màximes i reflexions referent al tema, de les quals destaquem les següents:

---

³⁰ MONTAIGNE, Michel de. *Ensayos*. Barcelona: Orbis, 1984, vol. II, p. 106 (assaig XII).

³¹ MONTAIGNE, Michel de. *Ensayos*, vol. III, p. 233 (assaig XIII). Un exemple clar d'aquesta mutabilitat del comportament i de les actituds de l'ésser humà el podem apreciar en la vida i en l'obra del poeta John Donne (1572-1631). Aquest, en referència a les dones, passà del menyspreu i la misogínia (així, en el poema “Community”: “*Si, entonces, al comienzo sabia Natura hubiera hecho/ a las mujeres buenas o malas,/ podríamos odiar algunas y escoger otras;/ pero como de tal manera las creara/ que no las podemos ni amar ni odiar,/ sólo hay una posible conclusión: podemos usar todas*”) a un cert respecte i idealització, inclús amb aquelles dones ja madures (com s'expressa en l'elegia 9, titulada “The Autumnal”: “*Ni la belleza de la primavera, ni la del verano tienen la gracia/ que yo he visto en un rostro otoñal*”). (DONNE, John. *Poesía completa*. Barcelona: Ediciones 29, vol. I, 1998, p. 61, 181).

“La grandeza del hombre es grande porque se sabe miserable; un árbol no se sabe miserable. Por lo tanto ser miserable es saberse miserable; pero es ser grande saber que se es miserable”.

“Somos tan presuntuosos que quisiéramos ser conocidos de toda la tierra, e incluso de las gentes que la habiten cuando ya no estemos en ella. Y somos tan vanos, que la estimación de cinco o seis personas que nos rodean nos alegra y nos contenta”.

*“Entre nosotros y el infierno o el cielo no existe más que la vida, que es la cosa más frágil del mundo”.*³²

En definitiva, podem afirmar sens dubte amb el gran pensador i escriptor aragonès Baltasar Gracián (1601-1658) que *“todo este universo se compone de contrarios y se concierta de desconciertos (...) no hay cosa que no tenga su contrario con quien pelee”*³³.

3.3.1.3. Mutabilitat

Com a conseqüència de la realitat exposada en l'anterior apartat, sorgeix la consciència de la mutabilitat. El Barroc no és en aquest sentit nou, i recull ja l'herència platònica de la teoria de les idees: les realitats mundanes –per exemple, la vida terrenal– passen indefectiblement. L'experiència de la mutabilitat es troba present en nombroses obres del segle XVII. L'arrel d'aquest fet caldria cercar-la en el pensament de filòsofs com Sèneca³⁴, i veiem un antecedent en Montaigne: *“La presunción es nuestro mal natural y original. La más calamitosa y frágil de todas las criaturas es el hombre, y a la vez la más*

---

³² PASCAL, Blaise. *Obras*. Madrid: Alfaguara, 1983, p. 380 (114-398); p. 381 (120-148); p. 399 (152-213).

³³ GRACIÁN, Baltasar. *El Criticón*, Parte I, Crisi III, a *Obras Completas*. Madrid: Espasa Calpe, 2001, p. 825.

³⁴ Així s'expressa el filòsof romà a l'obra *De la serenidad del alma*: *“En el breve espacio de una hora, se pasa del trono a la postración ante rodillas ajenas (...). Todo estado es mudable y lo que sobrevino a otros puede caer encima de tí”.* (SÈNECA. *Tratados morales*, p. 143). Obviament, cal entendre aquestes referències tenint present el concepte de *fortuna*, que ja fou definit per Aristòtil: *“La fortuna jamás hace las cosas de la misma manera, sino que las hace sin ningún orden”.* (ARISTÓTELES. *Magna moralia*. Buenos Aires: Losada, 2004, p. 141).

*orgullosa*³⁵. També la poesia recull en múltiples ocasions aquest *tópos*. Serveixi com exemple els primers versos del poema “Desegany del món” del poeta català Francesc Fontanella (1622-1680/85):

“Passen edats i vinyes
ab moviment subtil
els uneixes ens segueixen,
als altres seguim.
Els anys es precipiten
tan veloçment al fi,
que és com víurer
començar a morir”.³⁶

3.3.1.4. La mort

En aquesta societat en crisi, òbviament la reflexió sobre la mort cobra una especial importància. Si bé aquesta s’entén en termes estrictament religiosos (amb alguna excepció, com el tractat sobre el suïcidi de John Donne titulat *Biathanatos*), sembla indiscutible que la dicotomia ànima/cos plantejada ja per Pitàgores i Plató cobra ara un valor tràgic, i abunden els exemples de la mort com destructora de la realitat física. En general, es passa del “Carpe diem” de poetes renaixentistes com Pierre Ronsard (1524-1585)³⁷ al “Memento mori”, present de manera obsessiva en la imageria barroca, en la música i, en definitiva, en qualsevol expressió humana. En una obra recent³⁸, Antonio Rey

---

³⁵ MONTAIGNE, Michel de. *Ensayos* vol. II, p. 176 (assaig XII).

³⁶ FONTANELLA, Francesc. *Antologia poètica*. Barcelona: Curial, 1998, p. 88.

³⁷ Serveixin com exemple els següents versos: “*La belleza se pierde, ¿por qué no compartirla/ cuando en pleno esplendor se la ve florecer?/ Y si nunca se pierde, ¿por qué temas el dar/ lo que siempre tendrás a tus buenos amigos?*” (RONSARD, Pierre. *Sonetos para Helena*. Barcelona: Planeta, 1987, p. 101).

³⁸ REY HAZAS, Antonio. *Artes de bien morir. Ars moriendi de la Edad Media y del Siglo de Oro*. Madrid: Lengua de Trapo, 2003.

Hazas ha presentat alguns dels textos més característics de l'època, incloent testaments, arts de morir bé i obres teològiques.

Així, Juan de Salazar, en el seu *Arte de ayudar y disponer a bien morir a todo género de personas* (1608) recorda:

“Si los días del hombre son pocos y malos, y su vida no es sino un colmo de desventuras (...), si el hombre es vano, su vida vana, las riquezas vanas y tesoros vanos, la ciencia vana, los elementos vanos, y el agua, y el aire, la tierra, el fuego, el Sol, la Luna, los cielos, las estrellas y planetas, todo es contra el hombre, ¿qué cosa puede haber en este mundo, hermano y señor mío, que le detenga, y qué causa o razón puede haber en cosa ninguna, fuera del Criador, para aficionarle y llevarle tras ella? (...) Menosprecie, menosprecie estas cosas, señor y hermano...” (p.149)

D'altra banda, Juan Bautista Poza, jesuïta basc, autor també del manual de retòrica *Rhetoricae compendium* (1615), en la seva *Práctica de ayudar a bien morir* (1619) manifesta: *“La persuasión que algunos tienen en los mayores peligros de la vida que no han de morir puebla los infernos de muchas almas cristianas”* (p. 181). Però probablement la visió més dramàtica de la mort en el segle XVII castellà la trobem en Miguel Mañara (1627-1679), que constitueix un clar exemple d'aquesta fràgil grandesa humana que es percep en el Barroc. La seva pietat i la seva percepció del patiment dels altres el dugué a construir l'hospital i l'església de la Santa Caritat (Sevilla) per acollir els pobres i poder-los enterrar dignament. Home de profundes conviccions religioses, la reflexió sobre la mort i la vanitat humanes el portaren a encarregar al pintor Juan de Valdés Leal els *“Jeroglíficos de las postrimerías”*, conjunt de dos quadres (*“In ictu oculi”* i *“Finis gloriae mundi”*) que mostren amb profund dramatisme la reflexió sobre la mort. Mañara també és autor d'un *Discurso de la verdad*

(1679), una obra en què posa per escrit els seus pensaments i reflexions sobre la mort. En un text clarament escatològic podem llegir:

“Si tuviéramos delante de los ojos la verdad, esta es, no hay otra: la mortaja que hemos de llevar había de ser vista todos los días por lo menos con la consideración, que si te acordaras, que has de ser cubierto de tierra y pisado de todos, con facilidad olvidarías las honras y estados de este siglo; y si consideras los viles gusanos que han de comer ese cuerpo, y cuán feo y abominable ha de estar en la sepultura, y cómo esos ojos que están leyendo estas letras han de ser comidos de la tierra, y esas manos han de ser comidas y secas, y las sedas y galas que hoy tuviste se convertirán en una mortaja podrida, los ámbares en hedor; tu hermosura y gentileza en gusanos, tu familia y grandeza en la mayor soledad que es imaginable” (p. 72)³⁹.

I també Francisco de Quevedo (1580-1645) es fa ressò del tema. En *La cuna y la sepultura* (1633-1634) no dubta a afirmar que:

“Son la cuna y la sepultura el principio de la vida y el fin de ella, y con ser, al juicio del divertimento, las dos mayores distancias, la vista desengañada no solo las ve confines, sino juntas, con oficios recíprocos y convertidos en sí propios; siendo verdad que la cuna empieza a ser sepultura, y la sepultura cuna a la postera vida. Empieza el hombre a nacer y a morir; por esto, cuando muere, acaba a un tiempo de vivir y de morir” (p. 187).

També és interessant tenir presents els testaments de personatges com Lope de Vega (1627, 1635) i Calderón de la Barca (1681) per copsar quina mentalitat davant la mort tenien aquests dos escriptors espanyols del temps del Barroc⁴⁰.

En definitiva podríem resumir, amb el poeta metafísic John Donne que la mort està present dia a dia, i pot manifestar-se en qualsevol moment: “Las

---

³⁹ Aquesta obra ha estat editada recentment en edició facsímil, tot seguint la versió de la quarta reedició apareguda l'any 1778. (MAÑARA, Miguel. *Discurso de la verdad*. Sevilla: Talleres de Micrapel, 2004).

⁴⁰ Aquests testaments es poden consultar a: REY HAZAS, Antonio. *Artes de bien morir...*, p. 224-239.

campanas de la iglesia próxima que suenan por el funeral de otros me recuerdan a diario mi entierro".⁴¹

3.3.1.5. Metàfores de la vida: somni i teatre

Heus ací dues de les metàfores més conegudes i reconegudes per a comprendre la cosmovisió barroca. En primer terme, comparar la vida amb un somni. Atès que la realitat no és immutable, atès que, com ha recordat Gracián, l'univers es compon de contraris i sempre és difícil conèixer què s'oculta darrera l'aparença, és lògic comparar la vida amb un somni. Una vegada més trobem en Michel de Montaigne una reflexió que s'inclou perfectament en l'univers mental "barroc":

*"Quienes compararon nuestra vida a un sueño quizá tuviesen más razón de lo que pensaban. Cuando soñamos nuestra alma vive, obra, ejerce todas sus facultades ni más ni menos que cuando vela; y ello, aunque más oscura y tenuemente, no con tal diferencia como de la noche al día, sino como de la noche a la penumbra. En el sueño el alma duerme y en la vela casi dormita; pero todo, al fin, son tinieblas. Velamos durmiendo y dormimos velando..."*⁴²

Sens dubte, l'exemple més conegut el trobem en Calderón de la Barca (1600-1681), en *La vida es sueño*. Però no només l'assaig i el teatre recullen el tema. També la filosofia es fa ressò de la qüestió. Així, René Descartes (1596-1650), en el seu *Discurs del mètode* (1637) exposa diverses qüestions que, segons el filòsof, li fan dubtar de la realitat cognoscible. Una d'elles és la dificultat per a distingir el somni de l'estat de vigília⁴³. I també els tractats polítics. Martín

---

⁴¹ DONNE, John. *Paradojas y devociones*. Valladolid: Cuatro, 1997, p. 83.

⁴² MONTAIGNE, Michel de. *Ensayos, vol. II*, p. 239 (assaig XII).

⁴³ Així, "¿cómo sabremos que los pensamientos que se nos ocurren durante el sueño son más falsos que los demás si con frecuencia no son menos vivos y precisos?" (DESCARTES, René. *Discurso del Método*. Madrid: Alianza, 1989, quarta part, p. 98).

González de Cellorigo (1600) defineix el cas espanyol en els següents termes: *“No parece sino que se han querido reducir estos reinos a una república de hombres encantados que viven fuera del orden natural”*⁴⁴. Veiem, doncs, que el somni no és només un assumpte poètic, sinó que cobra especial importància en una societat que reflexiona sobre la mutabilitat constant de la realitat en tots els seus sentits.

En segon lloc, podríem trobar infinites referències que comparen la vida amb una obra de teatre, on hom ha de saber adaptar-se i interpretar el paper el paper que li hagi estat concedit, entenent que aquest paper pot variar al llarg de l'existència. Però és ben sabut que aquest tòpic literari no és pas nou. De fet, la cultura barroca recull la idea de la filosofia dels estoics. Una de les primeres referències la trobem en el capítol disset del manual d'Epictet:

“La vida es un drama en el que el hombre ha de representar bien el papel que se le asigne.

*Acuérdate de que eres actor de un drama que habrá de ser cual el autor lo quiera: breve si lo quiere breve, largo, si lo quiere largo. Si quiere que representes a un mendigo, procura representarlo también con naturalidad; y lo mismo si un cojo, si un magistrado, si un simple particular. Lo tuyo, pues, es esto: representar bien el personaje que se te ha asignado; pero elegirlo le corresponde a otro”*⁴⁵.

3.3.1.6. La bogeria del gènere humà

Davant d'aquesta situació, no ha de sorprendre que els autors de l'època reflexionin, meditin i comparin l'estat humà amb la bogeria. A l'afirmació taxativa de Barrionuevo (*“Todos somos locos, los unos y los otros”*)⁴⁶, Gracián contraposa una reflexió més prudent, en la qual manifesta la dificultat per a

---

⁴⁴ GONZÁLEZ DE CELLORIGO, Martín. *Memorial de la política necesaria y útil restauración a la república de España*, Valladolid, 1600.

⁴⁵ EPICTETO. *Enquiridión*. Rubí: Anthropos, 1999, p. 37

⁴⁶ BARRIONUEVO, Jerónimo. *Avisos de don Jerónimo de Barrionuevo*. Madrid: Atlas, 1968, vol. I, p. 246. (CCXXI).

poder conèixer qui és el *veritable* boig. Lúcid, el jesuïta aragonès no dubta a manifestar:

*“Antes loco con todos que cuerdo a solas, dicen políticos. Que si todos lo son, con ninguno perderá, y si es sola la cordura, será tenida por locura: tanto importará seguir la corriente”*⁴⁷.

3.3.2. Respostes barroques a tot l'anterior

3.3.2.1. El discerniment de les aparences

Vista genèricament la realitat del món i del gènere humà segons la concepció del segle XVII, convé ara reflexionar sobre com van reaccionar aquells homes i dones; constatar quines respostes van donar. La primera, segons el nostre punt de vista, sembla clara: les aparences. En la cosmovisió barroca aquestes adquireixen especial importància. Atès que la realitat és difícilment perceptible, a més d'enganyosa, serà aconsellable dubtar sempre de les aparences, però també serà útil cuidar les formes externes d'aparença. Baltasar Gracián en *El Discreto* (1646) recorda:

*“Lo que no se ve es como si no fuese (...) Nada es tu saber si los demás ignoran que tú sabes (...) Las cosas comúnmente no pasan por lo que son, sino por lo que parecen”, y se pregunta: “¿Qué aprovecha ser una cosa relevante en sí, si no lo parece?”*⁴⁸.

És, en suma, el debat entre realitat i aparença, entre somni i realitat, que sovint no troba una única resposta. Una vegada més, és Gracián el qual sembla definir la realitat:

---

⁴⁷ GRACIÁN, Baltasar. *Oráculo manual y arte de prudencia*, máxima 133. A *Obras Completas*, p.248.

⁴⁸ GRACIÁN, Baltasar. *El Discreto*, XIII. A *Obras Completas*, p. 151. En interessant contrastar l'opinió de Gracián amb la d'Aristòtil: “La veracidad es el medio entre el disimulo y la jactancia. (...) El jactancioso es el que finge y se alaba de tener más de lo que tiene o de saber lo que no sabe. El hombre disimulado es lo contrario; porque el que disimula finge tener menos que tiene, niega saber lo que sabe y oculta lo que sabe. El hombre verídico no hace ni lo uno, ni lo otro”. (ARISTÓTELES. *Magna moralia*, p. 83).

“Realidad y apariencia. Las cosas no pasan por lo que son, sino por lo que parecen; son raros los que miran por dentro, y muchos los que se pagan por lo aparente. No basta tener razón con cara de malicia”⁴⁹.

3.3.2.2. Pervivència i adaptació de les filosofies hel·lenístiques: estoïcisme, escepticisme, epicureisme i tacitisme

En termes filosòfics, el segle del Barroc coneix l'aparició de dues grans corrents de pensament, el Racionalisme (Descartes, Pascal, Leibniz, Spinoza, Malebranche)⁵⁰ i posteriorment de l'Empirisme (Hume, Berkeley, Hobbes, Locke). Ambdues manifestacions recullen i es fan ressò del nou panorama marcat per la Revolució Científica. Però pel que fa a l'ètica, les tendències més marcades i presents al llarg de la centúria hem de cercar-les en la filosofia hel·lenística, sobretot en l'estoïcisme, però també en l'escepticisme i alguns trets de l'epicureisme. No cal oblidar, no obstant això, la presència del tacitisme (com ha posat de manifest Antonio Espino per al cas de Joaquim Setantí⁵¹) en els ambients culturals del segle XVII⁵². Què és el que cridà l'atenció als intel·lectuals de l'Època Moderna sobre el pensament de Tàcit? Probablement la resposta més exacta la trobem en Guicciarddini (1483-1540): l'historiador romà ensenyava als tirans a mantenir el poder, i als súbdits a sobreviure en un règim tirànic⁵³.

---

⁴⁹ GRACIÁN, Baltasar. *Oráculo manual y arte de prudencia*, màxima 99. A *Obras Completas*, p. 236. En aquest sentit, el poeta John Donne ens ofereix una descarnada visió sobre el món de la cort i les aparences. Així, en la Sàtira V: “*Estas mismas razones/ prueban que el mundo es como un hombre: en él los oficiales/ son el estómago devorador y los pretendientes/ los excrementos que ellos evacúan*”. (DONNE, John. *Poesía completa*, vol. I, p. 315).

⁵⁰ Cf. ÁLVAREZ GÓMEZ, Ángel. *El Racionalismo del siglo XVII*. Madrid: Síntesis, 2001.

⁵¹ ESPINO, Antonio. “La biblioteca de Don Joaquín Setantí. Las lecturas de un tacitista catalán”, a *Bulletin Hispanique* 201-I (2001), p. 44-73. Vegeu també el capítol sisè del present treball dedicat al moralista barceloní.

⁵² Vegeu per al cas espanyol: ANTON MARTÍNEZ, Beatriz. *El Tacitismo en el siglo XVII en España. El proceso de receptio*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1992.

⁵³ ANTON MARTÍNEZ, Beatriz. *El Tacitismo en el siglo XVII...*, p. 111.

Si ens centrem en el vessant estoic, hem tenir present la figura de Justus Lipsius (1547-1606), estoic belga que sens dubte va cobrar especial importància en els sectors culturals de la Monarquia Hispànica de l'època⁵⁴. En qualsevol cas, el neoestoic espanyol més destacat és sense cap dubte Francisco de Quevedo. En diverses de les seves obres (*La cuna y la sepultura* (1635), *Las cuatro pestes del mundo* (1651)) s'evidencia la influència de pensadors estoics com Sèneca o Epictet. A més, per altra banda, el 1635 Quevedo tradueix en vers, prenent com a model la traducció de Gonzalo de Correas de 1630, l' *Enquiridió* de Epictet, veritable manual de la filosofia estoica⁵⁵. Un altre estoic, l'hispan Sèneca, deixa sentir la seva veu en l'Espanya del segle XVII, arribant a pensadors com Baltasar Gracián, sobretot amb el concepte d'autodomini i amb la defensa del *vir fortis*, l'home que sap mantenir-se ferm davant les adversitats⁵⁶. Però no només Quevedo o Gracián. Autors com Cervantes, Calderón de la Barca (*El príncipe constante* (1629)), recullen l'herència dels estoics, mentre que en l'àmbit de la teoria política cobra importància el debat sobre la secularització de la teoria política -herència clara de Tàcit⁵⁷. Cal no deixar de banda Francesc de Montcada, que en la seva *Vida de Boecio* (de la qual ens n'ocupem en l'apartat dedicat al polític valencià) du a terme una apologia dels postulats estoics. Aquest llegat (sobretot Sèneca i Epictet) es deixa sentir també en la França del classicisme. Segons Parmentier,

“Les moralistes entretiennent avec les stoïciens un dialogue critique; s'ils apprécient le caractère souple et non dogmatique de l'écriture stoïcienne, s'ils

---

⁵⁴ Sobre Lipsius, vegeu l'apartat 8.5.1. del present treball.

⁵⁵ EPICTETO. *Enquiridió*, p. 119-187.

⁵⁶ BLÜHER, K.A. *Séneca en España: investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII*, Madrid, 1983, p. 372. Blüher també posa de manifest la presència de Tàcit i Lipsius en Gracián.

⁵⁷ Sobre aquesta qüestió, vegeu: MACEIRAS FAFIÁN, Manuel. *Pensamiento filosófico español. Vol. II: Del Barroco a nuestros días*. Madrid: Síntesis, 2002, p. 25-29, 54-56.

*lisent avec attention Sénèque ou parfois Épictète, ils s'acharnent contre la confiance en l'homme dont témoignent stoïciens et néo-stoïciens*⁵⁸.

Un ressò escèptic es deixa sentir al llarg del segle del Barroc. Davant les inestabilitats i els canvis constants, com reaccionar? Sovint els homes opten per l'escepticisme, per l'anàlisi detallada de la realitat sense prendre partit envers un o altre posicionament. Potser el cas on s'evidencia amb més contundència és en els moralistes francesos. Des de Montaigne fins Chamfort (ja a les darreries del segle XVIII), passant per La Rochefoucauld, La Bruyère o Pascal, tot sembla mogut a un cert escepticisme, si bé interpretats des de la perspectiva cristiana. I en darrer terme l'epicureisme. Els homes de cultura del segle XVII no assumeixen tots els postulats epicuris, però sí es reivindica el valor de l'austeritat, de l'autosuficiència i l'ataràxa. Així, Quevedo escriu el 1635 una *Defensa de Epicuro contra la común opinión*⁵⁹. En aquest text, l'autor castellà reivindica la figura d'Epicur a partir de la lectura i del testimoni de Sèneca i de Montaigne. Quevedo argumenta que tot sovint s'ha criticat la figura d'Epicur titllant-lo de viciós i d'immoral. Aquestes acusacions només es poden sostenir, segons Quevedo, des de la mala fe o des de l'enveja i la ignorància més clares:

*"Pocos oyen murmurar de otro, que no les parezca poco lo que oyen y verdad lo que creen. Esto sucedió a Epicuro con los demás filósofos, con intervención de las ruindades de la envidia. (...) "En todo tiempo ha habido hombres infames, que han tenido en más precio infamar a los famosos que hacerse famosos siendo infamos. En Epicuro ya lo hemos visto".*⁶⁰

---

⁵⁸ PARMENIER, Bérengère. *Le siècle des moralistes*. Paris: Seuil, 2000, p. 341.

⁵⁹ QUEVEDO, Francisco de. *Defensa de Epicuro contra la común opinión*. Madrid: Tecnos, 2001 (Estudi preliminar a cura d'Eduardo Acosta Méndez).

⁶⁰ QUEVEDO, Francisco de. *Defensa de Epicuro...*, p. 4-5, 13.

3.3.2.3. Prudència, phrónesis, sofia i sapientia

El terme *prudència* apareix en infinitat de textos de l'època. En qualsevol cas, els autors del segle XVII prenen el concepte de la idea originària d'Aristòtil. Segons l' Estagirita, la prudència és la “*disposición práctica acompañada de regla verdadera concerniente a lo que es bueno y malo para el hombre*”⁶¹. Cal recordar, no obstant això, que devem a Ciceró (*De Officiis*, I, 15-16 i 19) l'assimilació entre la *phrónesis* (la *prudencia*) i la *sapientia*. Amb Ciceró s'assimila a la *prudencia* la idea de *sapientia*, de manera que el que exerceix la *prudencia* sembla tenir també la virtut de la saviesa, ja que domina el autocontrol i el coneixement. Tal com hem dit, elogis a la prudència i reflexions sobre aquesta es troben presents en bona part dels textos de reflexió de l'època. Per la seva banda, el moralista francès La Bruyère considera que “*donde está ausente la prudencia, encontrad la grandeza, si podéis*”⁶². I el teòric de la història Luis Cabrera de Córdoba (1611) en la seva *De Historia, para entenderla y escribirla* inicia la seva obra amb un elogi de la prudència, que es considera útil per a l'ensenyament i formació dels prínceps:

“*Vno de los medios más importantes para alcanzar la prudencia tan necesaria al príncipe en el arte de reynar, es el conocimiento de las historias. Dan noticia de las cosas hechas, por quién se ordenan las venideras, y assí para las consultas son vtilísimas*”⁶³.

---

⁶¹ ARISTÓTELES. *Ètica a Nicómaco*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1999, llibre VI, 5, 1140, p. 92. Entre les pàgines que l'Estagirita dedicà a la prudència (i a l'home prudent), vegeu, sobretot, les dedicades a l'Ètica (ARISTÓTELES. *Ètica Eudemia*, México D.F: UNAM, 1994, p. 128, 1246b; *Magna moralia*, p. 35-36 i 97). Sobre aquest tema, vegeu: AUBENQUE, Pierre. *La prudencia en Aristóteles*, Barcelona: Crítica, 1999.

⁶² LA BRUYÈRE, Jean. *Caracteres*, XII. (existeix traducció catalana: LA BRUYÈRE. *Els caràcters o els costums d'aquest segle*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1931 i traducció més recent al castellà: LA BRUYÈRE, Jean de. *Los caracteres o las costumbres de este siglo*. Barcelona: Edhasa, 2004). Recordem, *en passant*, que La Bruyère va donar a conèixer l'obra de títol homònim de Teofrast, el deixeble i hereu del llegat d'Aristòtil.

⁶³ CABRERA DE CÓRDOBA, Luis. *De Historia*, p. 11. És clar el paral·lelisme entre aquest fragment de Cabrera i els d'Esteve de Corbera sobre aquest tema.

En darrer terme, el llatí Lacavalleria referma tot allò que hem exposat anteriorment, i defineix *prudència* com a “*consilium*”, “*iudicii maturitas*” i també com a “direcció, discreció, discretament”⁶⁴.

3.3.2.4. El gust per l'exòtic i el deforme

Davant la inestabilitat, sovint l'home del Barroc plasma un cert gust per l'exòtic i el deforme. Davant les línies clàssiques de Versalles, les columnes recarregades de Bernini. En paraules d'Emilio Orozco Díaz,

*“Ese humanismo español de sentido anticlásico es el que nos explica los grandes caracteres que crea nuestra novelística y nuestra dramática, incluyendo a Tirso, el más realista de todos; el que nos explica se asomen a nuestros lienzos ese interminable cortejo de Vírgenes y santos místicos junto a monstruosidades de lo humano como los bufones de Velázquez, las enanas de Carreño y la barbuda de Ribera. Podríamos decir que el español exalta este ansia de captación de la vida íntegra, del fluir de lo anímico y vital que caracteriza al Barroco: la vida intensa sobre todas las bellezas y perfecciones formales”*⁶⁵.

3.3.2.5. El gust per l'artificiositat i la sorpresa

Com a conseqüència de l'anterior punt, sorgeix inevitablement el gust per la artificiositat i la sorpresa. Aquest es manifesta sens dubte en tots els àmbits de l'expressió humana. Des de l'arquitectura a la música (recordem, per exemple, la famosa escena de la tempesta de l'òpera *Alcyone* de Marin Marais, estrenada el 1706⁶⁶), les diverses expressions culturals del segle XVII adquireixen un especial gust per tot allò que denoti artificiositat. Exemple clar seria l'avalot que va suscitar la “carta” rebuda per Baltasar Gracián des de

---

⁶⁴ LACAVALLERIA, Joan. *Gazophylacium catalano-latinum*, p. 891-892.

⁶⁵ OROZCO DÍAZ, Emilio. *Temas del Barroco de poesía y pintura*. Granada: Universidad de Granada, 1989, p. XLIII.

⁶⁶ Aquesta escena, de gran força visual i escènica, va ser qualificada amb grans elogis per la premsa musical de l'època (MILLIOT, Sylvette. DE LA GORCE, Jérôme. *Marin Marais*. París: Fayard, 1991, p. 229-232).

l'infern⁶⁷. I és que probablement és en l'àmbit de l'expressió escrita on sobresurt amb més claredat aquest gust per la sorpresa. En un fragment molt conegut de Possevino es percep nítidament el que es busca en l'expressió retòrica i artística:

“Impresionar los corazones expresando el tormento en los martirios, las lágrimas en los que lloran, el dolor en los que sufren, la gloria y la alegría en el resucitado”⁶⁸.

3.4. L'ARISTOTELISME I EL CULTIU DE LA RETÒRICA EN EL SEGLE XVII

El llegat aristotèlic sembla evident en el segle XVII⁶⁹. Si bé les teories sobre Física de l'Estagirita són (o comencen a ésser) obertament qüestionades, els seus preceptes sobre Retòrica i els seus ensenyaments d'Ètica i Filosofia mantenen una gran vigència. Així, per exemple, es troba en John Donne l'herència del tractat *Sobre l'ànima* d'Aristòtil (*“El hombre, antes de poseer su alma inmortal, tuvo un alma sensitiva y antes de ésta, un alma vegetativa”⁷⁰*). Però és en l'àmbit de la difusió i l'ensenyament de l'ètica i la retòrica on es percep més nítidament la importància i vigència de l'aristotelisme. Per exemple, si atenem a les directrius marcades en la jesuítica *Ratio Studiorum* de 1598, es

---

⁶⁷ Cf. BATLLORI, Miquel. *Baltasar Gracián i el Barroc*. València: Tres i Quatre, 1996, p. 122-125.

⁶⁸ POSSEVINO. *Tractatio de poesia et pictura*. Lyon, 1594; citat a: OROZCO DÍAZ, Emilio. *Temas del Barroco...* En aquest sentit l'escriptor i crític literari Jorge Luis Borges afirma: “Yo diría que (el Barroco) corresponde a esa etapa en que el arte propende a ser su parodia y se interesa menos en la expresión de un sentimiento que en la fabricación de estructuras que buscan el asombro” (BORGES, Jorge Luis, “Prólogo” a QUEVEDO, Francisco de. *Antología poética*. Madrid: Alianza, 1988, p. 15).

⁶⁹ MORPURGO-TAGLIABUE, Guido. *Anatomia del Barocco*, p. 9 i ss. De fet, en la història del pensament occidental es percep una clara continuïtat de l'aristotelisme, que comença amb Boeci, continua amb Averrois i l'escolàstica medieval i que torna a sorgir amb força de la mà de Pietro Pomponazzi en temps del Renaixement. Per al cas de l'humanisme espanyol, és interessant el testimoni de Cristóbal de Villalón, que en *El scholástico* (Madrid: Crítica, 1999) manifesta la importància del llegat aristotèlic en temps dels humanistes. L'aristotelisme es deixa veure també en l'obra del català Josep Sarroca. Vegeu al respecte l'apartat 9.4.1. del present treball.

⁷⁰ DONNE, John. *Paradojas...*, p. 89. Cfr. ARISTÓTELES. *Sobre el alma* (llibre B 414a 29-31; 415a 6-12).

constata sense cap mena de dubte la importància d'Aristòtil. Així, el programa a impartir en matèria de Filosofia i Ètica se centra gairebé exclusivament en l'Estagirita i Sant Tomàs d'Aquino. En el primer curs s'havia d'estudiar la Lògica a partir del conjunt de llibres aplegats sota el títol d' *Organon*⁷¹. En el segon, la *Física* i els *Meteoròlegs*, i en el tercer el tractat *Sobre l'ànima* i la *Metafísica*.⁷²

Les directrius sobre l'ensenyament no deixen lloc a dubtes:

*“En materias de alguna importancia no se aparte de Aristóteles, a no ser que se encuentre con algo contrario a la doctrina que las academias aprueban en todas partes”.*⁷³

*“Esfuércese con ahínco en interpretar bien el texto aristotélico, y ponga en ello no menos empeño que en las cuestiones. Persuada también a los discípulos que ha de ser una filosofía mutilada y manca la de aquellos que no aprecien este estudio”.*⁷⁴

Finalment, com ja hem dit, per a l'estudi de l'Ètica, la *Ratio* es basa de nou en l'Estagirita: *“Explicar los principales capítulos de la ciencia moral, que se hallan en los diez libros de Ética de Aristóteles”*⁷⁵.

---

⁷¹ No només la *Ratio* fa referència a la lògica d'Aristòtil. En el capítol 14 de la quarta part de les *Constituciones* de sant Ignasi de Loiola, titulat *“De los libros que se han de leer”* a les escoles de la Companyia de Jesús trobem la següent referència: *“En la Lógica y Filosofía natural y moral seguirse ha la doctrina de Aristóteles”*. SAN IGNACIO DE LOYOLA. *Obras*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1997, p. 563. (6a ed.)

⁷² GIL CORIA, Eusebio (ed). *La pedagogía de los jesuitas, ayer y hoy*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 1999, p. 112. Existeix traducció catalana amb un estudi introductor a càrrec de Miquel Batllori que, a diferència de l'edició de Gil Coria, no inclou el text original en llatí: BATLLORI, Miquel (ed). *Ratio Studiorum. L'ordenació dels estudis dels jesuïtes*. Vic: Eumo Editorial, 1999.

⁷³ GIL CORIA, Eusebio (ed). *La pedagogía...*, p. 110 (201). El número entre parèntesi correspon a cadascun dels breus apartats que formen els trenta capítols en què es divideix l'obra.

⁷⁴ GIL CORIA, Eusebio (ed). *La pedagogía...*, p. 114 (219).

⁷⁵ GIL CORIA, Eusebio (ed). *La pedagogía...*, p. 117 (228).

Si ens centrem en la retòrica⁷⁶, la presència aristotèlica és també inqüestionable. Un bon exemple el constitueix el teòric de la història Fra Jerónimo de San José (1587-1654). Aquest, en el *Genio de la Historia* (1651) recull el llegat aristotèlic de la *imitatio* i afegeix elements de la més pura *agudes*a a l'estil de Gracián, tal com analitzarem posteriorment. Per a fra Jerónimo, l'historiador rep del passat "*polvo y cenizas o cuando mucho huesos secos de cuerpos enterrados*" i ha de ser capaç d' "*infundirles un soplo de vida con energía de un tan vivo decir, que parezcan bullir y menearse las cosas de que se trata en medio de la pluma y el papel*"⁷⁷. Aquest llegat es percep encara a inicis del segle XVIII. Així, el *Parnàs Català* (1703), una poètica del gironí Narcís Julià, se sosté teòricament en Aristòtil i Horaci⁷⁸. Pel que fa a l'estudi d'aquesta disciplina en la *Ratio Studiorum*, el llegat clàssic apareix amb claredat, i s'aconsella la lectura i estudi de Ciceró i la *Poètica* aristotèlica

---

⁷⁶ Segons Parmentier, "*on appelle "rhétorique", en général, l'art de persuader; en ce premier sens, tout discours oral ou écrit peut être considéré comme rhétorique. En un second sens, plus précis, la rhétorique concerne l'éloquence orale; elle renvoie à des règles de production du discours bien établies, à des catégories hiérarchisées, et transmises par la tradition scolaire (une classification des genres, des niveaux de discours, des figures, etc)*" PARMENTIER, Bérengère. *Le siècle des moralistes*. Paris: Seuil, 2000, p. 340. Aquesta definició s'ajusta en gran manera a la proporcionada per Aristòtil ("*Sea la retórica la facultad de considerar en cada caso lo que cabe para persuadir (...) sobre cualquier cosa dada*" ARISTÓTELES. *Retórica*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1999 (5a ed.), p. 10), que és alhora recuperada per Sèneca en el seu tractat *De la serenitat de l'ànima*. Sobre aquesta qüestió, vegeu també: SÁNCHEZ LORA, José Luis. "Retórica, oralidad y lectura en la Edad Moderna" a FRANCO RUBIO, Gloria A. (coord). *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos* 2002, 1, p. 65-84.

⁷⁷ SAN JOSÉ, Fray Jerónimo de. *Genio de la Historia*, Zaragoza: Diego Dormer, 1651, p. 202. L'interés per aconseguir un text *novedós* porta a afirmar a Gracián (*Agudeza y Arte de Ingenio*): "*Fácil es adelantar lo comenzado, arduo el inventar, y después de tanto, cerca de insuperable; aunque no todo lo que se prosigue se adelanta (...) Las sentencias y las crisis sazonan la historia, que sin estos dos resabios es insulsa la narración, especialmente a gustos juiciosos*" (GRACIÁN, Baltasar. *Obras*, p. 311). El subratllat és nostre.

⁷⁸ ROSSICH, Albert. *Una poètica...*, p. 63. Vegeu també: HERRICK, Marvin T. *The fusion of Horatian and Aristotelian Literary Criticism (1531-1555)*. Urbana: University of Illinois, 1946; BRAY, R. *La formation de la doctrine classique en France*. Paris: Libraire Nizet, 1974; GARCÍA BERRIO, Antonio. *Formación de la Teoría Literaria moderna. La tópica horaciana en Europa*. Madrid: Cupsa, 1977.

(curiosament no es cita la *Retòrica*, de manera que Miquel Batllori considera que la *Ratio* prefereix l'Aristòtil filòsof al mestre literari⁷⁹):

*“Los preceptos, si bien se pueden tomar y analizar los de cualquier autor, sin embargo, en la prelección cotidiana no se han d'explicar sino los libros retóricos de Cicerón, con la Retórica, y si pareciere bien, la Poética de Aristóteles”*⁸⁰.

En aquest sentit, el llegat aristotèlic es troba en l'elogi d'Aristòtil de l'enginy i la *inventio* amb moderació. Les obres del jesuïta García Rengifo, *Arte poética española* (1592) i de Bartolomé Ximénez Patón, *Mercurius Triegistus suue de triplice eloquentia* (entesa com sacra, espanyola, romana) (1621) són la base de l' *Agudeza y arte de ingenio* de Gracián (1642-1648). Aquesta no constituïria en sí mateixa una retòrica (ja que no exposa els preceptes de la oratòria), tampoc seria una poètica (no guia o orienta cap a la poesia), sinó que és una estètica literària barroca. Gracián abarroca la *Ratio* perquè supera la imitatio aristotèlica amb l'agudeses, i sens dubte autors com fra Jerónimo de San José deixen sentir la influència gracianesca en els seus escrits⁸¹.

Tot i així, també trobem crítiques envers Aristòtil. Més exactament, hauríem de dir que trobem crítiques envers els devots gairebé intransigents de l'Estagirita. Podríem dir que el llegat aristotèlic es manté intocable, però es comença a percebre un cert cansament envers els aristotèlics que no s'atreveixen a posar en dubte els postulats de l'Estagirita, fet que, d'altra banda, no respon a la mentalitat científica i realista del filòsof grec. El mateix Quevedo no dubta a

---

⁷⁹ BATLLORI, Miquel. *Baltasar Gracián i el Barroc*. p. 305.

⁸⁰ GIL CORIA, Eusebio (ed). *La pedagogía...*, p. 153 (386). Resulta interessant també el següent precepte: *“La erudición debe tomarse de la historia, de las costumbres de los pueblos, de los testimonios de escritores y de cualquier rama del saber, pero con moderación, según la capacidad de los alumnos”*.

⁸¹ Cf. BATLLORI, Miquel. *Baltasar Gracián i el Barroc*. p. 308-310.

recriminar aquells que no gosen qüestionar mai les idees d'Aristòtil (o Plató):
“Cualquier cosa que Aristóteles o Platón dijeron en filosofía, defendemos, no porque sabemos que es así, sino porque ellos lo dijeron”⁸². També Francisco Sánchez de las Brozas (“El Brocense”) (1522 ap-1600) critica obertament els qui només se centren en tractar de comprendre Aristòtil:

“Reprehende (Epicteto) los philosophos de su tiempo...que gastan todo su tiempo en entender a Aristóteles, y todo es dar “in scriptis”, y acumular opiniones, y nunca tratan de hacer mejores a los discípulos, sino sofisterias, y con esto andan hinchados, y se quieren mostrar dotos...Para obrar, se han de leer los buenos libros, que no para levantar sobre ellos frivolas disputas, clamores sin sonido ni sentido, sofisterias agudas, argumentos de plumas, y vanidades sobre vanidades”⁸³.

3.5. REVOLUCIÓ CIENTÍFICA, RACIONALISME I HELIOCENTRISME

No podem menystenir el que va suposar la Revolució Científica, la consolidació creixent de l'heliocentrisme i l'aparició del racionalisme en l'àmbit de la cultura i cosmovisió barroques. Tal com ja hem dit, René Descartes (1596-1650) consolida un nou *modus operandi* en l'àmbit de la filosofia. La seva obra principal (*Discurs del mètode. Per a dirigir bé la raó i buscar la veritat en les ciències*) marca un punt d'inflexió inqüestionable: a més de justificar les crítiques al vell aristotelisme i a l' Escolàstica⁸⁴, introdueix el concepte de raó que havia de marcar sens dubte l'evolució intel·lectual d'Occident. La raó, sens dubte, esdevé un dels mots clau, un dels operadors conceptuals bàsics en què

---

⁸² QUEVEDO, Francisco de. *La cuna y la sepultura*.

⁸³ Citat a: BLÜHER, K.A. *Séneca en España...*, p. 388-389.

⁸⁴ De fet, un acusat menysteniment en vers la filosofia dels “antics” (com els anomena Descartes) s'aprecia al llarg de tota la seva obra. Així, a *Les passions de l'ànima* (1649) afirma: “Nada demuestra mejor cómo las ciencias que tenemos de los antiguos son defectuosas que lo escrito por ellos de las pasiones (...) lo que los antiguos han enseñado es tan poca cosa...”. (DESCARTES, René. *Tratado de las pasiones. Discurso del método*. Barcelona: Iberia, 1985, p. 3). En aquest mateix context, però, Leibniz no dubta a afirmar que “nuestros modernos no hacen bastante justicia a Santo Tomás y a otros grandes hombres de aquel tiempo” ja que en les seves obres se “encontraría un tesoro de multitud de verdades importantísimas y absolutamente demostrativas” (LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *Discurso de metafísica*. Madrid: Alianza, 1981, p. 68-69).

se sosté la nova filosofia siscentista⁸⁵. Baruc de Spinoza (1632-1677) arriba, en aquest sentit, a publicar una *Ètica demostrada segons el mètode geomètric* (1661-1675), estructurada com qualsevol altre tractat de geometria. Per la seva banda, Blaise Pascal inventa una de les primeres màquines de calcular. Vegem com Nicolau Malebranche (1638-1715) justifica la importància de la raó i de qualsevol aportació epistemològica vàlida i demostrable:

*“El más bello, el más agradable y el más necesario de nuestros conocimientos es, sin duda, el conocimiento de nosotros mismos. De todas las ciencias humanas, la ciencia del hombre es la más digna del hombre. Sin embargo, esta ciencia no es la más cultivada ni la más perfecta que tenemos y el común de los hombres la descuida por completo (...) Los hombres no han nacido para llegar a ser astrónomos o químicos, para pasarse la vida colgados de una lente o atados a un horno, y para sacar luego las consecuencias bastante inútiles de sus laboriosas observaciones” (Prefacio).*⁸⁶

En qualsevol cas, convé destacar que la Revolució Científica del segle XVII és percebuda també per literats i homes de lletres. Així, sarcàstic, el poeta John Donne, en un any tan primerenc com 1623 comenta:

*“Me levanto y parece que estoy quieto, pero doy vueltas. Soy un nuevo argumento de la nueva filosofía de que la Tierra se mueve en círculo”*⁸⁷.

No obstant això, el panorama no és tan encoratjador en tot el continent. Per exemple, a Espanya no trobem ressò de les noves tesis cartesianes fins a les últimes dècades del segle XVII. De la mà del valencià Joan Baptista Coratjà (1661-1741), del que tornarem a tractar en el capítol dedicat a la postguerra,

---

⁸⁵ En una de les seves obres primerenques, *El món. Tractat de la llum* (1633), Descartes anuncia la importància de la raó i de la cautela en qualsevol recerca científica o filosòfica: “Yo, que temo equivocarme si supongo alguna cosa más de lo que veo necesariamente que ha de haber”. (DESCARTES, René. *El mundo. Tratado de la luz*. Barcelona: Anthropos, 1989, p. 53).

⁸⁶ MALEBRANCHE, Nicolás. *La búsqueda de la verdad; donde se trata de la naturaleza del espíritu humano y del uso que debe hacerse de él para evitar el error en las ciencias* (1674-75). Citat a: QUINTANILLA NAVARRO, Ignacio. *Malebranche (1638-1715)*. Madrid: Ediciones del Orto, 1997, p. 61-62.

⁸⁷ DONNE, John. *Paradojas...*, p. 98. El mateix Donne reflexiona sobre la incertesa que causà la nova filosofia i els avenços tecnològics. En la seva “An anatomy of the world”, on anuncia que es representa “the frailty and the decay of this whole world” reflexiona: “Así el mundo decae, desde su hora primera,/ (...) y una nueva filosofía pone todo en duda,/ el elemento fuego está bien extinguido,/ perdidos están sol y tierra”. DONNE, John. *Poesía completa*, vol. II, p. 195.

trobem un clar elogi de la filosofia cartesiana, present en els seus *Avisos del Parnaso* (1690).